

ХОТЕНЕЦЬ П. В.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального процесу,
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)
ORCID ID: 0000-0001-6758-554X

БЕЗУСА Ю. О.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави
та права,
(Харківський національний університет
внутрішніх справ)
ORCID ID: 0000-0003-0494-6525

НОВІКОВ Є. В.,

курсант групи ННІ4-24-106
(Харківський національний університет
внутрішніх справ)
ORCID ID: 0009-0006-1326-7910

УДК 340:342.56](4-6ЄС)

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.132>

**ОСОБЛИВОСТІ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ДОСТУПУ
ДО ПРАВОСУДДЯ В КРАЇНАХ ЄС**

Стаття присвячена дослідженню особливостей конституціоналізації права на доступ до правосуддя в країнах Європейського Союзу. Наголошено, що це право розглядається як фундаментальний елемент системи гарантій прав і свобод людини, що поєднує як можливість звернення до суду, так і систему процесуальних та інституційних механізмів забезпечення ефективного правового захисту. Проаналізовано положення Конституцій Італії, Нідерландів, Франції, Польщі, Іспанії, Німеччини, Естонії, Болгарії, Чехії, Хорватії, Литви, Угорщини, Кіпру та Румунії, а також наднаціональні акти – Хартію основних прав ЄС і Європейську конвенцію з прав людини. Показано, що Конституції держав Європейського Союзу, попри відмінності у формулюваннях, містять єдиний підхід: гарантування права кожної особи на звернення до незалежного суду, справедливий розгляд справи у розумний строк, рівність сторін, право на правову допомогу та ефективні засоби захисту.

У роботі розглянуто нормативні аспекти категорії «доступ до правосуддя». Особливу увагу приділено комплексному аналізу наукових доробків ряду дослідників, які розглядають категорію «доступ до правосуддя» не лише як індивідуальне право, а і як принцип функціонування правової системи. Вказано, що категорія «доступ до правосуддя» охоплює як формальний аспект – можливість ініціювати судові провадження, так і змістовий – забезпечення його результативності та справедливості. Підкреслено, що досвід Європейського Союзу стосовно особливостей доступу до правосуддя може бути використаний в Україні в умовах реформування судової влади.

Наголошено, що доступ до правосуддя в Конституціях країн Європейського Союзу виконує функцію загальноєвропейського стандарту захисту прав людини. Він поєднує юридичні, процедурні та інституційні гарантії, що забезпечують реальний, рівний і своєчасний захист прав. Незважаючи на відмінності у техніці конституційного закріплення, більшість держав Європейського Союзу прямо або опосередковано закріплюють у своїх основних законах право кожного на судовий захист. Це право включає не лише можливість звернення до суду, але й низку супутніх гарантій: процесуальну рівність сторін, незалежність суду, право на правову допомогу, розумні строки розгляду справи, публічність та неупередженість судового процесу.

Ключові слова: суд, судова влада, правосуддя, доступ до правосуддя, права людини, законодавство, Конституція, реалізація права, Європейський Союз, правова система, державне будівництво.

Khotenets P. V., Bezusa Yu. O., Novikov Ye. V. Features of the constitutionalisation of access to justice in EU countries

The article is devoted to the study of the peculiarities of constitutionalisation of the right to access to justice in the European Union countries. It is emphasised that this right is considered a fundamental element of the system of guarantees of human rights and freedoms, combining both the possibility of recourse to the courts and a system of procedural and institutional mechanisms to ensure effective legal protection. The provisions of the Constitutions of Italy, the Netherlands, France, Poland, Spain, Germany, Estonia, Bulgaria, the Czech Republic, Croatia, Lithuania, Hungary, Cyprus and Romania, as well as supranational acts – the Charter of Fundamental Rights of the European Union and the European Convention on Human Rights – are analysed. It is shown that the constitutions of the European Union member states, despite differences in wording, contain a common approach: guaranteeing the right of every person to appeal to an independent court, fair trial within a reasonable time, equality of the parties, the right to legal aid and effective remedies.

The paper examines the normative aspects of the category of ‘access to justice.’ Particular attention is paid to a comprehensive analysis of the scientific works of a number of researchers who consider the category of ‘access to justice’ not only as an individual right but also as a principle of the functioning of the legal system. It is noted that the category of ‘access to justice’ covers both the formal aspect – the possibility of initiating legal proceedings – and the substantive aspect – ensuring its effectiveness and fairness. It is emphasised that the experience of the European Union regarding the specifics of access to justice can be used in Ukraine in the context of judicial reform.

It is emphasised that access to justice in the constitutions of European Union countries serves as a pan-European standard for the protection of human rights. It combines legal, procedural and institutional guarantees that ensure real, equal and timely protection of rights. Despite differences in the technique of constitutional enshrinement, most European Union countries directly or indirectly enshrine the right of everyone to judicial protection in their basic laws. This right includes not only the possibility of going to court, but also a number of related guarantees: procedural equality of the parties, independence of the court, the right to legal aid, reasonable time limits for the consideration of the case, publicity and impartiality of the judicial process.

Key words: court, judicial power, justice, access to justice, human rights, legislation, Constitution, implementation of rights, European Union, legal system, state building.

Вступ. Світова та національна юриспруденція розробила широку гаму підходів щодо розуміння поняття «доступ до правосуддя». З одного боку, зазначене поняття, тобто «доступ до правосуддя» розглядається як одне з фундаментальних прав людини. З іншого – доступ до правосуддя є одним з системоутворюючих понять сучасної доктрини судового права. Таким чином, значення цієї категорії для юридичної науки є неминучим та зважаючи на цю обставину категорія «доступ до правосуддя» набуває конституціоналізації. Очевидно на це вказує досвід конституційно-правового будівництва в країнах Європейського Союзу, які з точки зору української правової системи є еталоном та прагненням в контексті мети побудови правової, соціальної, людиноцентричної, сервісної держави. За цих обставин, усвідомлення практики конституціоналізації доступу до правосуддя має не лише теоретичне, а й практичне значення. З теоретичного боку, значення доступу до правосуддя виявляється в усвідомленні практики державного будівництва, яка стосується основоположних засад правосуддя досудової системи. З практичного боку, досвід конституціоналізації доступу до правосуддя має значення для винайдення кращих юридичних практик, які визначають конституціоналізацію означеного поняття. Зважаючи на цю обставину, актуальність, теоретична, практична значущість дослідження досвіду формалізації поняття «доступ до правосуддя» в Конституціях країн ЄС є очевидною та неминучою.

Мета і завдання дослідження. Метою статті є визначення особливостей конституціоналізації доступу до правосуддя в Конституціях країн ЄС з метою вивчення кращих європейських практик стосовно забезпечення формалізації фундаментального права людини на доступ до правосуддя. Виходячи з означеної мети, ставляться наступні завдання:

Методологія дослідження особливостей доступу до правосуддя в країнах Європейського Союзу складається із загальнонаукових, конкретно-наукових та спеціально-юридичних підходів та методів пізнання юридичного буття. Базовим смисловим методом проведення дослідження постав діалектичний метод, який визначає конву дослідження.

Аксіологічний метод став у нагоді в контексті визначення людини як вищої соціальної цінності, а право як інструмент вирішення соціальних протиріч.

Герменевтичний метод використовувався для глибокого аналізу, інтерпретації та осмислення конституційно-правових текстів, положень національних конституцій, міжнародних документів (зокрема Хартії основних прав ЄС, Європейської конвенції з прав людини) та доктринальних джерел.

Порівняльно-правовий метод використовувався з метою виявлення спільних рис і відмінностей у конституційно-правовому регулюванні доступу до правосуддя в країнах Європейського Союзу. Він дозволив проаналізувати, як різні національні правові системи трактують такі ключові категорії, як «право на судовий захист», «доступ до правосуддя», «ефективні засоби правового захисту», а також визначити, якими є підходи до процесуальних гарантій.

Огляд літератури. Питання доступу до правосуддя постійно перебуває у полі зору дослідників. Цьому питанню присвятили свої доробки як закордонні, так і вітчизняні вчені. Звертаючись до закордонних напрацювань, варто зазначити, що чеський автор J. Jendroška [1] розглянув ключові елементи компоненту доступу до правосуддя Аргуської конвенції на тлі її законодавчої історії, концептуальних підходів і мотивацій, що лежать в основі окремих положень. Sebastian D. Bechtel [2] вивчав особливості доступу до правосуддя на рівні базових документів Європейського Союзу. Hans-Wolfgang Micklitz [3] запропонував концепцію «доступної справедливості» в приватному праві ЄС, підкреслюючи роль права у забезпеченні доступу до ринку для вразливих груп. M. López [4] розкрила доступ до правосуддя з точки зору практики Європейського суду з прав людини, аналізуючи його основний зміст і намагаючись визначити, чи може воно підлягати певним обмеженням (часовим, особистим, процесуальним або економічним) у пропорційний і розумний спосіб. Anaïs Berthier, Anne Friel, Sebastian Bechtel [5] підготували посібник для юристів та громадських організацій щодо доступу до правосуддя в екологічних справах в рамках права ЄС. N. Daminova [6] дослідила роль судів та індивідуальних осіб у розвитку доктрини прямої дії в праві ЄС. A. Kasaj [7] розглядає доступ до правосуддя в Албанії в контексті політик ЄС.

Торкаючись вітчизняних надбань, слід означити, що С. Кельба [8] розглянула доступ до правосуддя як елемент правовладдя у сучасній демократичній державі. Ю. Сверба [9] провів комплексний аналіз поняття «доступ до правосуддя». О. Балацька [10] дослідила сутність доступу до правосуддя як загальної засади кримінального провадження. Ю. Матат [11] з'ясував сутність права на доступ до правосуддя як елемент права на справедливий суд, гарантований ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Н. Ясельська [12] здійснила повне, змістове та термінологічне тлумачення поняття «доступ до правосуддя», в тому числі шляхом тлумачення таких категорій, як «суд», «суд, установлений законом» та «доступ до суду». В. Бурий [13] провів порівняння національних та зарубіжних підходів до тлумачення права на доступ до правосуддя. Водночас, дослідження практики конституціоналізації доступу до правосуддя у країнах ЄС, залишилося поза увагою дослідників.

Результати дослідження та дискусія. Однією з ключових умов реалізації прав людини та основоположних свобод, а також важливою складовою функціонування демократичної правової держави – є доступ до правосуддя. В умовах трансформації судової системи України, реформування інституту безоплатної правової допомоги та викликів, пов'язаних із воєнним станом, проблема доступності правосуддя набуває особливої актуальності. Саме доступ до правосуддя визначає рівень довіри громадян до судової влади, ефективність захисту прав та забезпечення справедливості. Аналізуючи конституційні підходи до забезпечення доступу до правосуддя в країнах Європи ми можемо виявити як спільні риси, так і відмінності у законодавстві.

Дослідження теоретичних засад, конституційних норм та практичних аспектів реалізації права на доступ до правосуддя є важливим як у науковому, так і в прикладному контексті, що зумовлює необхідність комплексного аналізу.

Аналіз конституційно-правових текстів дозволяє зазначити, що питання доступу до правосуддя в Конституціях країн ЄС посідає центральне місце. Зокрема, в Конституції Італійської республіки у ст. 24 визначається, що «Будь-яка особа може звернутися до суду з метою захисту своїх прав відповідно до цивільного та адміністративного законодавства. Захист є недоторканим правом на всіх етапах та в усіх інстанціях судового провадження. Незаможні особи мають право на належні засоби для подання позовів або захисту в усіх судах». Стаття ж 111 Конституції Італійської республіки [14] гарантує право на справедливий судовий розгляд, включаючи принцип змагальності, рівність сторін, неупередженість суду та обгрунтованість судових рішень.

Конституція Королівства Нідерландів у ст. 17 встановлює, що ніхто не може бути позбавлений права звернутися до судом, до якого він має право звернутися відповідно до закону. Статтею 18 гарантується, що: 1) кожен має право на юридичне представництво в судових та адміністративних провадженнях; 2) правила надання правової допомоги особам з обмеженими фінансовими можливостями встановлюються законом, прийнятим парламентом [15].

Хоча Конституція Франції [16] прямо не містить положення про доступ до правосуддя, це право забезпечується через галузеве законодавство. Кримінальний кодекс [17] гарантує право на захист у кримінальних справах. Декларація прав людини і громадянина 1789 року [18] визнає принципи рівності перед законом та право на захист.

Конституція Республіки Польща у ст. 45 встановлює, що кожна людина має право на справедливий і публічний розгляд своєї справи без невинуватої затримки компетентним, неупередженим і незалежним судом. Стаття 77 передбачає, що кожна особа має право на відшкодування шкоди, заподіяної їй будь-якими діями органів державної влади, що суперечать закону. Також, закони не можуть забороняти будь-якій особі звертатися до суду з позовами про порушення свобод або прав [19].

Стаття 24 Конституції Іспанії встановлює: 1) всі особи мають право на ефективний захист своїх законних прав та інтересів з боку суддів та судів, при цьому в жодному разі не допускається беззахисність; 2) крім того, всі мають право на звичайного суддю, визначеного законом, на захист і допомогу адвоката, на інформування про висунуте проти них

обвинувачення, на публічний процес без невинуватих затримок і з усіма гарантіями, на використання відповідних засобів доказування для свого захисту, на відмову від свідчень проти себе, на відмову від визнання своєї провини і на презумпцію невинуватості. Закон регулює випадки, коли через родинні зв'язки або професійну таємницю особа не зобов'язана давати свідчення про факти, що можуть бути кримінально караними [20].

П. 4. ст. 19 Конституції Німеччини встановлює: якщо права будь-якої особи порушуються державними органами, вона має право на судовий захист. Якщо інша компетенція не встановлена, застосовується звичайний судовий захист [21].

Стаття 15 Конституції Естонії «Кожна особа, права і свободи якої були порушені, має право звертатися до суду. Кожна особа має право звернутися до суду, який розглядає її справу, з проханням визнати неконституційним будь-який закон, інший законодавчий акт, адміністративне рішення або захід, що має відношення до справи» [22].

Конституція Болгарії у ст. 56. Кожна особа має право на юридичний захист у разі порушення або загрози її прав чи законних інтересів. Вона має право на супровід адвоката під час звернення до суду [23].

Конституція Чеської Республіки Стаття 4: «Основні права та свободи охороняються судовими органами» [24].

Конституція Хорватії у ст. 29 встановлює: «Кожен має право на справедливий судовий розгляд у розумний строк перед незалежним і неупередженим судом, встановленим законом». Ст. 93: «Омбудсман є уповноваженим Хорватського парламенту, відповідальним за захист прав і свобод людини, закріплених у Конституції, законах та міжнародних правових актах» [25].

Ст. 30 Конституції Литви передбачає: «Кожен має право звернутися до суду, якщо його права або свободи порушено» [26].

Стаття XXVIII Конституції Угорщини «гарантує право кожного на справедливий, публічний судовий розгляд у розумний строк незалежним і неупередженим судом. Також передбачає право на правовий захист та апеляцію проти судових, адміністративних або інших офіційних рішень, що порушують права чи законні інтереси особи» [27].

Стаття 30 Конституції Кіпру «гарантує право кожного на доступ до суду, справедливий і публічний розгляд у розумний строк незалежним, неупередженим та компетентним судом, а також право на юридичну допомогу та перекладача, якщо особа не розуміє мову суду» [28].

У ст. 21 Конституція Румунії встановлює «право кожного звертатися до суду для захисту своїх законних прав, свобод та інтересів. Забороняється обмеження цього права будь-яким законом» [29]. Ст. 52 Конституції Румунії «визнає право будь-якої особи, яка зазнала шкоди внаслідок незаконних дій публічної влади, на визнання свого права або законного інтересу, скасування акту та відшкодування шкоди» [29].

Водночас, право на доступ до правосуддя у ЄС визначається і на наднаціональному рівні. Ст. 47 Хартії основних прав ЄС встановлює: «Кожен, чий права та свободи, гарантовані правом Союзу, були порушені, має право на ефективний засіб правового захисту перед судом» [30]. Також, ст. 6 Європейської конвенції з прав людини гарантує право на справедливий судовий розгляд [31].

Звертаючись до доктринальних надбань до розуміння поняття «доступ до правосуддя» слід зазначити, що В. Маринів констатує, що «доступ до правосуддя являє собою комплексне поняття, яке забезпечується процесуальним механізмом та організацією роботи суду, включно з низкою складових, як-то: інстанційність судової системи, процесуальний порядок оскарження судових рішень, організація роботи суду першої інстанції щодо прийняття апеляційної скарги, підготовка матеріалів та їх передання до вищого суду тощо» [32, с. 79].

І. Жаровська констатує, що «доступ до правосуддя як складова доступності права охоплює досить широкий спектр заходів та засобів, які забезпечують можливість особі або іншому суб'єкту безперешкодно звернутись до органів правосуддя та отримати захист свого права» [33, с. 7; 32, с. 79].

А. Лужанський, який, «аналізуючи правову природу права на доступ до правосуддя, виокремлює такі його складові: формально-правову, пов'язану з визнанням згаданого права та його реалізацією в межах дії позитивного права; змістову, пов'язану з нормативно-правовим закріпленням цього права та відповідних правових обов'язків; процесуальну, що регулює порядок реалізації

цього права та порядок реалізації обов'язків, що йому відповідають» [32, с. 80].

М. Ясинюк відмічає, що «інститут доступу до правосуддя не регулюється якимось окремим законодавчим актом, оскільки це поняття є не лише правовим, а і соціальним» [34, с. 79-80; 32, с. 80].

Ю. Сверба вважає, що попри підтримку широкого підходу до тлумачення поняття «доступ до правосуддя» (необхідно вирішити правові проблеми людини, а не тільки забезпечити їй можливість захищати свої права та свободи в суді), положення Конституції України (ст. ст. 59, 124) та Закону (ст. 13) відводять системі з надання безоплатної правової допомоги провідну, якщо не виключну, роль у механізмі забезпечення доступу до правосуддя [35].

Б. Малишев вважає, що «правосуддя має здійснюватись не лише на підставі уявлень про справедливість, але й з урахуванням чинного законодавства. В іншому випадку воно може перетворитися на свавілля, оскільки справедливість, як і інша оцінна категорія, є надзвичайно суб'єктивною у процесі свого тлумачення щодо конкретної ситуації» [36, с. 242; 32, с. 83].

З означеного, маємо констатувати, що зміст доступу до правосуддя охоплює не лише можливість звернення до суду, але й ефективність, своєчасність та справедливість судового розгляду, відповідність процедур принципу верховенства права, змагальності та гласності. Особливого значення набуває практична реалізація цього права в умовах воєнного стану та соціально-економічних викликів.

Доступ до правосуддя в сучасному правовому полі – це комплексна система правових, процедурних та інституційних гарантій, що вимагає постійного удосконалення відповідно до міжнародних стандартів. Тому держава повинна не лише гарантувати формальну рівність усіх перед законом, а й забезпечувати фактичну можливість кожної особи реалізувати своє право на справедливий судовий захист.

Висновки. На сьогодні, питання доступу до правосуддя в юридичній доктрині України та провідних країн ЄС визначається як фундаментальне право. В інституційно-процедурному аспекті як реалізація процедури захисту прав людини через судове провадження. Між іншим, у Конституціях країн ЄС згадується як фундаментальне право в контексті судової системи, судочинства і юридичного провадження.

Маємо констатувати, що доступ до правосуддя визнається однією з ключових гарантій прав і свобод людини, що знаходить відображення як у національних конституціях держав-членів ЄС, так і в нормативно-правових актах наднаціонального рівня – зокрема, у статті 47 Хартії основних прав Європейського Союзу та статті 6 Європейської конвенції з прав людини. Ці положення формують загальноєвропейський стандарт правового захисту, який вимагає від кожної держави-учасниці забезпечення ефективного, рівного й реального доступу до правосуддя.

Незважаючи на відмінності у техніці конституційного закріплення, більшість держав ЄС прямо або опосередковано закріплюють у своїх основних законах право кожного на судовий захист. Це право включає не лише можливість звернення до суду, але й низку супутніх гарантій: процесуальну рівність сторін, незалежність суду, право на правову допомогу, розумні строки розгляду справи, публічність та неупередженість судового процесу.

Список використаних джерел:

1. Jendrośka J. Access to Justice in the Aarhus Convention – Genesis, Legislative History and Overview of the Main Interpretation Dilemmas. *Journal for European Environmental & Planning Law*. 2020. № 17(4), P. 372-408. DOI: <https://doi.org/10.1163/18760104-01704003>.
2. Bechtel S. D. Access to justice on EU level: The long road to implement the Aarhus Convention. *The Opole Studies in Administration and Law*. 2021. № 19(2). P. 19–42. DOI: <https://doi.org/10.25167/osap.4266>.

3. Micklitz Hans-Wolfgang. Social Justice and Access Justice in Private Law. *EUI LAW*. 2011/02. URL: <https://hdl.handle.net/1814/15706>.
4. López M. L. V. Access to Civil Justice under European Case Law. *International Journal of Procedural Law*. 2017. № 7(1). P. 130-155. DOI: <https://doi.org/10.1163/30504856-00701008>.
5. Berthier A., Friel A., Bechtel S. Guide on Access to Justice in European Union Law. 2019. URL: <https://www.clientearth.org/latest/documents/guide-on-access-to-justice-in-european-union-law>.
6. Daminova N. Access to Justice' and the Development of the Van Gend En Loos Doctrine: The Role of Courts and of the Individual in EU Law. *Baltic Journal of Law & Politics*. 2017. Vol. 10. Iss. 2. P. 133-153. DOI: <https://doi.org/10.1515/bjlp-2017-0015>.
7. Kasaj A. Access to justice in Albania and EU policies. *European Journal of Economics, Law and Social Sciences*. 2024. Vol. 8. Iss. 3. P. 67-74. DOI: <https://doi.org/10.2478/ejels-2024-0019>.
8. Кельба С. Г. Доступ до правосуддя як елемент правовладдя у сучасній демократичній державі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. № 83. Т. 1. С. 59-64. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.1.7>.
9. Сверба Ю. І. Деякі підходи до визначення поняття «доступ до правосуддя». *Альманах права*. 2020. Вип. 11. С. 208-213.
10. Балацька О. Доступ до правосуддя як загальна засада кримінального провадження. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 8. С. 262-268. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.8.43>.
11. Матаг Ю. Право на доступ до суду: європейська традиція та проблеми забезпечення в Україні. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2017. № 28(6-2). С. 19-23.
12. Ясельська Н. Особливості розуміння сутності права на доступ до правосуддя. *Юридичний вісник*. 2021. № 3. С. 193-200. DOI: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i3.2204>.
13. Бурій В. О. Право на доступ до правосуддя як одна з передумов забезпечення інших прав і свобод людини. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2018. Т. 1. С. 25-28. DOI: <https://doi.org/10.18523/2617-2607.2018.25-28>.
14. Constitution of the Italian Republic. URL: https://www.senato.it/documenti/repository/istituzione/costituzione_inglese.pdf
15. The Constitution of the Kingdom of the Netherlands. URL: <https://www.government.nl/documents/regulations/2012/10/18/the-constitution-of-the-kingdom-of-the-netherlands-2008>
16. Шаповал В. М. Конституція Французької Республіки. Київ : Москаленко О. М., 2018. 56 с.
17. Станіч В. С., Менченя К. В. Кримінальний кодекс Французької Республіки. Київ : ОВК, 2017. 348 с.
18. Декларація прав людини і громадянина 1789 року = Déclaration des droits de l'homme et du citoyen de 1789 / пер. з фр., передм. та комент. С. Головатого. Київ : Парламентське видавництво, 1998. 48 с.
19. The Constitution of the Republic Of Poland. URL: <https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/angielski/kon1.htm>
20. Constitución Española. URL: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-1978-31229>
21. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/BJNR000010949.html>
22. The Constitution of the Republic of Estonia. URL: https://www.riigiteataja.ee/en/eli/ee/521052015001/consolide?utm_source=chatgpt.com
23. Constitution of the Republic Of Bulgaria. URL: <https://text.president.bg/en/cat115/Constitution-of-the-Republssic-of-Bulgaria>
24. Constitution of the Czech Republic. URL: <https://www.senat.cz/informace/zakon106/zakony/ustava-eng.php>
25. The Constitution of the Republic of Croatia (consolidated text). URL: <https://www.sabor.hr/en/information-access/important-legislation/constitution-republic-croatia-consolidated-text>

26. The Constitution of the Republic of Lithuania. URL: <https://www.lrs.lt/home/Konstitucija/Constitution.htm>
27. A Magyar Köztársaság alkotmánya. URL: <https://www.parlament.hu/irom39/02628/02628.pdf>
28. Constitution of the Republic Of Cyprus. URL: <http://www.kypros.org/Constitution/>
29. Constituția României. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Romania_2003
30. Хартія основних прав Європейського Союзу. *Європейське право*. 2013. № 1-2. С. 294-304.
31. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) : Конвенція, Міжнародний документ від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
32. Коровайко О. І. Забезпечення реалізації судом засади доступу до правосуддя сторони захисту. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2016. № 4(75). С. 77–86.
33. Жаровська І. М. Доступність права: теоретико-правові проблеми : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2006. 20 с.
34. Ясинюк М. М. Доступ до правосуддя як важлива гарантія демократичного суспільства. *Університетські наукові записки*. 2013. № 1(45). С. 79–85.
35. Сверба Ю. І. Роль безоплатної правової допомоги в механізмі забезпечення доступу до правосуддя. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 2. С. 83–86.
36. Малишев Б. В. Правосуддя і судова правотворчість. *Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення* : монографія / А. М. Бернюков, В. С. Бігун, Ю. П. Лобода та ін. Київ, 2009. С. 240–254.

